

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України), ф. 1064, оп. 1, спр. 195.
6. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 61.
7. Держархів Одеської обл. (далі – ДАОО), ф. 16, оп. 124, ч. 2, спр. 13694.
8. Держархів Херсонської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 21.
9. Держархів м.Києва (далі – ДАК), ф. 163, оп. 32, спр. 33.
10. Держархів Житомирської обл., ф. 183, оп. 1, спр. 115.
11. ДАОО, ф. 16, оп. 124, ч. 2, спр. 17450.
12. ДАОО, ф. 16, оп. 123, спр. 1263.
13. Держархів Миколаївської обл., ф. 216, оп. 1, спр. 3807.
14. Держархів Чернігівської обл. (далі – ДАЧО), ф. 1785, оп. 1, спр. 16.
15. Державний Вістник (Київ). – 1918. – 22 червня.
16. Вольнь (Житомир). – 1918.
17. Фигаро (Одесса). – 1918.
18. Держархів Вінницької обл. (далі – ДАВО), ф. Д-286, оп. 1, спр. 94.
19. ЦДАВО України, ф. 1325, оп. 1, спр. 297.
20. ДАОО, ф. 16, оп. 124, ч. 2, спр. 14913.
21. Держархів Запорізької обл., ф. 24, оп. 7, спр. 202.
22. ДАЧО, ф. 1785, оп. 1, спр. 10.
23. ДАЧО, ф. 1785, оп. 1, спр. 15.
24. ДАЧО, ф. 1785, оп. 1, спр. 35.
25. ДАВО, ф. Д-262, оп. 1, спр. 28.
26. ДАК, ф. 163, оп. 32, спр. 36.
27. Театральний день (Одесса). – 1918. – 30 червня–1 липня.
28. Відродження (Київ). – 1918.
29. Театральная жизнь (Київ). – 1918. – 1 грудня.
30. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 61.

Bachynska O.M. Taxation of the public performances and entertainments in Pavlo Skoropadsky Hetmanat. In the article is investigated the taxation of the theatrical performances and public entertainments in the era of P. Skoropadsky Hetmanat. Are discovered the peculiarities of the tax legislation application in the regions of the Ukrainian State.

Key words: state tax, town dues, performance, Hetmanat.

Д. В. Стаценко

ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА ПОЛТАВЩИНІ В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДИКТАТУРИ

У статті досліджуються діяльність і сходження з політичної арени залишків російської партії соціалістів-революціонерів на Полтавщині у 1922–1923 рр. З'ясовуються репресивні механізми влади, спрямовані на остаточне їх знищення.

Ключові слова: УСРР, Полтавщина, більшовики, есери, партія соціалістів-революціонерів, опозиція, репресії, диктатура.

З'ясування проблем становлення авторитарних і тоталітарних політичних режимів ХХ ст. не втрачає своєї актуальності. У цьому контексті важливим є вивчення досвіду усунення більшовиками політичних опонентів, на шляху встановлення власної диктатури в радянській Україні у регіональному вимірі. Відповідно, метою статті є з'ясування діяльності та сходження з політичної арени Полтавщини залишків російської партії соціалістів-революціонерів (ПСР) у 1922–1923 рр., а також репресивних механізмів влади, спрямованих на остаточне їх знищення. Для розв'язання проблеми, залучені автентичні архівні документи, а також праці Р. Ветрова, В. Ченцова, Д. Архірейського, Л. Бабенко, С. Ляхівненка.

Одним із об'єктів політичних переслідувань в радянській Україні початку 1920-х рр. були осередки російської ПСР. У боротьбі з нею більшовики поєднували агітаційно-пропагандистські (дискредитація в очах населення) і репресивні заходи (арешти та ін.). Інструментом їх здійснення були насамперед органи держбезпеки ЧК-ДПУ. Найбільш масштабні переслідування усіх течій есерів відбулися після Кронштадтського повстання 1921 р., у причетності до якого їх офі-

ційно звинуватили більшовики. З метою остаточної дискредитації ПСР, у Москві влітку 1922 р. відбувся судово-політичний процес над її лідерами. Він став важливим складником антиесерівської пропаганди. У вересні 1922 р. в Києві було заарештовано майже весь склад Всеукраїнського з'їзду ПСР [1, 34–35, 37–38; 2, 76; 3, 72]. Наприкінці 1922 р. влада ініціювала рух із саморозпуску ПСР. Його кульмінацією став організований у березні 1923 р. в Москві з'їзд ПСР, який оголосив про самоліквідацію партії. Втім, переслідування залишків останньої продовжувалося й надалі [1, 38–39]. Отже, більшовики ціною жорстких репресивних заходів, у першу чергу, арештами есерів, змогли знищити ПСР.

На початку 1920-х рр. на території Полтавської губ. також діяли залишки російської ПСР-івської організації. Члени ПСР, в тому числі й колишні, як і представники інших політичних сил, були об'єктом постійної уваги й нагляду з боку місцевих органів держбезпеки ВУЧК-ДПУ. Останні розглядали ПСР як антирадянську партію (угруповання) [4, 4, 5; 5, 13, 14зв., 80; 6, 55; 7, 143]. При цьому у звітній документації місцевих чекістів вона фігурувала як партія правих есерів або ПСР (правих). Контроль ускладнювався відсутністю в Полтавського губвідділу ВУЧК-ДПУ внутрішнього освідомлення серед правих есерів, завербованих інформаторів-сексотів. Як наслідок, чекісти не володіли точною інформацією про їх внутрішню діяльність, кількісний і персональний склад керівних органів та рядових членів. Тому вони обмежувалися веденням зовнішнього спостереження за, взятими на негласний оперативний облік, членами ПСР й виявленням та постановкою на нього нових есерів [4, 5, 38; 5, 14зв., 35, 65]. На наш погляд, труднощі чекістів із впровадженням інформаторів були зумовлені ретельною конспірацією, притаманною осередку ПСР у Полтаві та відсутністю організованої діяльності й розпорошеністю членів ПСР у губернії.

Дані негласного оперативного обліку Полтавського губвідділу ДПУ по ПСР свідчать, що її партійне середовище на Полтавщині у 1922–1923 рр. було кількісно незначним й територіально розпорошеним. Наприклад, у червні 1922 р. на обліку у повітах губернії були лише «одинаки» ПСР: 4 – в Пирятині, 2 – Прилуках, 1 – Лохвиці, 2 – Кобеляках, 4 – Лубнах, 12 – Костянтинівграді, 10 – Миргороді. За неперевіреними у чекістів даними, з останніх десяти осіб, вісім – належали до групи Чернова, а двоє – до групи Савінкова. Водночас Полтавська міська організація ПСР нараховувала до 20 осіб членів і співчуваючих [5, 67]. Станом на серпень 1923 р., на обліку по губернії перебували лише «окремі члени» ПСР у кількості 40 осіб, серед яких 4 члени МПСР – меншості партії есерів. З них у Полтаві були 12 осіб, в Полтавському окрузі – 4 (з них 3 – у Кобеляцькому районі, 1 – Чугівському), Лубнах – 5, Прилуках – 6, Красноградському окрузі – 8, Золотоніському – 4, Роменському – 1 [8, 147].

Співробітники Полтавського губвідділу ВУЧК-ДПУ звертали увагу у звітах на більш «видних» місцевих правих есерів (тобто, членів ПСР). До таких у січні й березні 1922 р. вони відносили М. Павлоцького, правого есера з 1913 р., який організував групу з 30 осіб. Проте, точне місце його перебування у березні не було відоме чекістам. За деякими даними, він міг знаходитися тоді в Ростові-на-Дону [4, 5; 5, 35]. І хоч час та місце створення М. Павлоцьким есерівської групи не були вказані чекістами, проте, непрямі дані свідчать, що, принаймні, станом на першу половину листопада 1921 р., вона вже існувала. Втім, з документів незрозуміло, чи діяла ця група у січні-березні 1922 р. [4, 5],

а в звіті за березень 1922 р. чекісти зазначали: «Більш видними по минулій роботі» з есерівського середовища Полтавщини, крім М. Павлоцького, були також В. Ляпунов, який пріймав із Ново-Миколаївська й служить у губревтрибуналі, та С. Александров [5, 35].

В узагальнюючому звіті Полтавського губвідділу ДПУ за перше півріччя 1922 р. до «більш активних членів» партії есерів відносили й Ольгу Василівну Селіхову, Параску Семенівну Івановську та Леонтія Георгійовича Колесника. Про О. Селіхову чекістам було відомо, що вона була завідувачем бібліотеки, старим членом партії есерів, завжди залишалася в її правому крилі, 1921 р. заарештовувалася. П. Івановська була головою Полтавського політичного Червоного Хреста, теж належала до старих членів партії есерів, вважала себе народоволкою (до речі, була сестрою дружини В. Короленка). Л. Колесник був членом МПРСР, до якої примкнув на з'їзді партії есерів у Москві, знаходився у Костянтинграді [5, 65].

Зазначимо, що на січень-березень 1922 р. чекісти зазначали про відсутність організованої діяльності партії правих есерів, зокрема її парторганізацій на Полтавщині. Разом з тим на основі фіксації відвідуваності членами ПСР, взятими на негласний оперативний облік, Полтавського політичного Червоного Хреста, головою якого була згадана П. Івановська, припущали, що останній був частково місцем об'єднання членів ПСР. Поява 27 березня 1922 р. у Полтаві (зокрема в профспілках), шляхом розклеювання, відозви з приводу суду над ЦК ПСР, за підписом Групи соціалістів-революціонерів, підтвердила припущення чекістів про існування у губернському центрі підпільної організації ПСР. Появу відозви чекісти пов'язували з, опублікованим у пресі, викриттям роботи есерів. На початку серпня 1922 р. чекісти зазначали, що ця акція була справою рук членів угруповання, яке об'єднувалося навколо П. Івановської [4, 5, 38, 84, 96; 5, 14зв., 35, 65, 80].

У травні 1922 р. есери з угруповання П. Івановської знову нагадали про себе. Так, в ніч на 1 травня у Полтаві було розклеєно першотравневі відозви, за підписом Групи соціалістів-революціонерів, із закликом до повалення радянської влади. Вони були написані від руки й адресовані робітникам Полтави, з нагоди свята трудящих 1 Травня [5, 65, 66, 80; 9, 22, 48]. У них зазначалося, що це свято 1922 р. проходить в Україні та Росії, «за небачених і небувалих умов рабської праці, з одного боку, і наглої експлуатації – з іншого. Давно стали ясними дурманні гасла більшовиків, а зараз вони просто смішні, коли пишним цвітом розквіта НЕП і «червоне купецтво», під руку з державним капіталом, дружньо висмоктують останні соки зі згодного і змученого трудівника. Ніколи і ніде у всьому світі не було такого огидного знущання й експлуатації робітника, як зараз у нас, при «робітничій», «пролетарській» владі... Чека, міліція та червона жандармерія на грошики «червоних купців» пильно слідкують, щоб робітник навіть помираючи і слова не міг сказати проти своїх господарів – зразу потягнуть в підвал». Разом з цим, відзначалося: «Знаємо, що в правліннях всіх профспілок сидять призначені центром комуністи і верховодять там так, як потрібно якому-небудь Леніну або Троцькому, а не робітнику. Знаємо, що робітник не знайде там правди і захисту..., не зустріне людини, якій довіряв би». Висловлювалося переконання, що зустріч свята 1 Травня відбувається в «обстановці чорної реакції», при царюванні насильників... трудового народу», і що робітники Полтави повинні зустріти це свято «тільки так, з прокляттям експлуата-

торам – комуністам... З прокляттям на вустах і з думкою про... боротьбу за свої знехтувані права».

Також у відозвах містився закликом до боротьби з пригноблувачами: «Товариші! До боротьби за право вільно трудитися, вільно жити – До боротьби проти гнобителів і капіталістів – за соціалізм!» Наголошувалося, що свято 1 Травня «буде тільки тоді дійсним святом свободи і праці, коли ми самі знищимо трон комуністичної партії і створимо свою народну соціалістичну трудову владу через вільно обрані ради». Насамкінець у відозвах лунали зухвалі гасла: «Геть червоних і чорних господарів-експлуаторів!», «Геть імператора Леніна зі всією його контрреволюційною шайкою!», «Згуртованими рядами захистимо Революцію і Свободу!» [9, 22, 48]. Отже, автори відозви прямо звертали увагу на більшовицьку сваволу, безроздільне панування державно-партійного апарату, безправ'я робітників й закликали робітниче середовище до боротьби з пануючим режимом.

Намагання есерів задекларувати серед громадськості антибільшовицьку альтернативу, зумовило відповідну реакцію органів держбезпеки. Зокрема чекістами була проведена 30 травня 1922 р. «масова операція» в усій Полтавській губ. [5, 65, 66], тобто, обшуки і затримання осіб, підозрюваних у належності до ПСР. Судячи зі звітної документації чекістів, її метою був пошук характерних компрометуючих матеріалів, які мали б відношення до суду над ЦК ПСР. Оскільки таких знайдено не було, операція, за оцінкою чекістів, «ніяких позитивних результатів не дала» [5, 65, 66]. Втім, були затримані 6 осіб, яких чекісти підозрювали у виготовленні і розповсюдженні першотравневих відозв. З огляду ж на те, що, під час обшуку, в них ніяких компрометуючих матеріалів не виявили, всіх затриманих звільнили, але по заведених справах продовжувалося слідство. Так, у члена ПСР О. Селіхової під час обшуку було виявлено документ ВУЧК за № 3002 про відпущення її в Полтаву, за яким термін відпущення спливав ще 15 березня 1922 р. Однак вона й надалі знаходилася в Полтаві і, за словами чекістів, вважала себе звільненою із політизолятора. Показовим є те, що під час допиту жоден із затриманих членів ПСР не висловив слідчим своїх поглядів щодо судового процесу над ЦК ПСР, а також щодо існування організації ПСР. У повітах, в ході здійснення «масової операції», також нічого суттєвого не виявили, за винятком вчинення окремими особами у Костянтинграді посадових злочинів [5, 65–67].

За висновком чекістів, зробленим наприкінці першого півріччя 1922 р., на основі аналізу соціального портрету взятих на облік осіб, в організації ПСР у Полтаві перебували в більшості кооператори й інтелігенти [5, 65–67]. У травні–червні 1922 р. чекісти встановили, що до цієї організації входили до 20 членів і співчуваючих, існувала вона нелегально й впливу на населення загалом та профспілки зокрема не мала. Виступів на зібраннях, створення бойових одиниць з її боку не спостерігалося. Хоча вона мала зв'язок з анархістами, максималістами і синдикалістами засобом зустрічей і відвідування політичного Червоного Хреста, зокрема П. Івановської, а також з центром й іншими містами, шляхом взаємних відвідувань членів партії. Однак зміст внутрішньої діяльності та склад керівних органів Полтавської організації не були зв'язані, через відсутність у ній внутрішнього освідомлення. У повітах, за даними чекістів, існували лише окремі, не зв'язані між собою члени ПСР, яких вони іменували «одинаки П.С.Р.». Якоїсь помітної політичної діяльності останні не проводили. Разом з цим, в

узагальнюючому звіті за перше півріччя 1922 р. полтавські чекісти зазначали: «Заходи до в'яснення існування організації П.С.Р. вживаються» [5, 65–67].

Поряд з репресивними заходами, у боротьбі з ПСР владою вживалися й ідеологічно-пропагандистські, спрямовані на дискредитацію есерів в очах населення. Так, на засіданні пленуму Полтавського губкому КП(б)У від 17 травня 1922 р., ознайомившись з телеграмою ЦК КП(б)У про процес над есерами, ухвалили рішення: «Розвинути по всій губернії велику кампанію як у пресі, так і усну, поставивши це питання на робітничих зборах, сільських [сх]одах, винесення резолюцій, влаштовуючи селянські демонстрації, своєчасно інформуючи Губком і висвітлюючи в пресі» [10, 53в.]. 10 серпня 1922 р. чекісти сповіщали, що внаслідок ліквідації в Полтаві політичного Червоного Хреста, очолюваного есерами, активна робота групи правих есерів, яка складалася з 10–12 осіб й об'єднувалася навколо П. Івановської, була призупинена. Однак детальної інформації щодо цієї події вони в документах не залишили. Можливо, вона була наслідком спеціально спланованих спецслужбою заходів. Крім цього, чекісти констатували: «Погляд [членів ПСР] на суд над Ц.К. П.С.Р., як на репресії зі сторони Урядової партії» [5, 80].

Остаточний розгром полтавської підпільної групи ПСР стався після, проведеного 21 вересня 1922 р., за розпорядженням ДПУ, обшуку в приміщенні, яке займав Полтавський політичний Червоний Хрест (власне на квартирі П. Івановської), на предмет «ліквідації» цієї організації. В результаті обшуку, були виявлені надзвичайно цінні для слідства матеріали ПСР: партійний архів Полтавського комітету (Полтавської організації) ПСР, печатки і штамп Полтавського губернського органу ПСР, прапор, шапірограф, першотравневі листівки правих есерів, література. Крім цього, лист від «якогось» Олександра Федоровича, який, повідомляючи про тактику есерів після процесу (вочевидь, судового над членами ЦК ПСР), «рекомендує непримиренність до більшовиків» [4, 38, 84, 96; 11, 7]. Чекісти розпочали слідство по ліквідованому політичному Червоному Хресту й роботу з виявлення його членів. Ймовірно, на основі розробки знайдених матеріалів, вони повідомляли, що до його ліквідації есери з ПСР мали зв'язок зі своїми партійними центрами – Українським комітетом ПСР та Москвою [4, 84; 8, 63, 100].

Одночасно чекісти провели обшук в одного з лідерів місцевих есерів – О. Селіхової – та виявили партійну літературу й декілька поштових фотографічних карток членів ПСР, наклеєних на чистому папері, з підписом на них від руки: «такий-то член П.С.Р.». Виявилося, що напис зроблено тим самим почерком, що й першотравневі листівки. Відповідно у О. Селіхової була відібрана підписка про невіїзд з Полтави і явку в губвідділ ДПУ на 23 вересня для допиту. Однак вона порушила умови й самовільно виїхала до Харкова, за що після повернення була взята під варту. Чекісти підозрювали її в причетності до виготовлення й розповсюдження листівок 27 березня і 1 травня 1922 р. [4, 38, 84]. На допиті вона відмовлялася назвати слідчому прізвище особи, яка написала на, знайдених у неї, поштових картках фразу «член П.С.Р.», пояснюючи, що карки їй були дані недавно. Назвати прізвище особи, від якої одержала їх, вона також відмовлялася. Стосовно оцінки виroku членам ЦК ПСР, О. Селіхова вважала як суд, так і вирок «неправильними», а себе, як і раніше, вважала переконаною правою есеркою [4, 38]. Наприкінці жовтня 1922 р., у ході проведення слідства у справі О. Селіхової, експертиза встановила тотожність її почерку текстам згаданих листівок [4, 96].

Загалом, результати вересневої операції підтвердили факт існування в Полтаві організації ПСР, під прикриттям політичного Червоного Хреста. 23–24 вересня 1922 р. на розширеному пленумі Полтавського губкому КП(б)У, з участю секретарів повітпарткомів КП(б)У резюмувалося: «Як тепер встановлено, червоний політичний хрест у нас в Полтаві був центром есерівської роботи» [10, 12]. У свою чергу, секретар Полтавського губкому КП(б)У в політичній доповіді за вересень 1922 р. вищому партійному керівництву компартії, зазначав: «Обшук у приміщенні політичного Червоного Хреста, власне на квартирі народов[о]лки Івановської, дав прямі докази наших припущень, що няньчитися з цією братією не варто було» [11, 7]. Водночас посадовець висловився за необхідність негайного вислання П. Івановської за межі губернії: «На нашу думку, Івановську потрібно негайно вислати. Я стояв-би за арешт Івановської зараз-же, але пам'ятаючи прихильне ставлення до неї т.т. Раковського, Мануїльського і Петровського, як до людини старої і хворої, вона залишена під домашнім арештом» [11, 7].

У зведенні за першу половину жовтня 1922 р. про стан членів ПСР на Полтавщині чекісти, на основі розробки здобутих матеріалів, дійшли висновку, що «Полтавський Політичний червоний хрест служив місцем об'єднання, а також і надаючи по всій імовірності матеріальну допомогу, а духовну само собою. Там само групувалася і група С.Р. Необхідно було б, з метою остаточного розгрому П.С.Р. на Полтавщині, вислати із Полтавщини Івановську П. С. і Селіхову О. В.» [4, 84]. Як бачимо, полтавські чекісти все ще не були впевнені у тому, що остаточно змогли знищити есерівський рух. Тому, слідом за секретарем губкому КП(б)У, вважали за доцільне позбавитися авторитетних лідерів місцевих есерів.

З іншого боку, вереснева операція таки призвела до припинення діяльності угруповання ПСР у Полтаві. Так, у жовтні 1922 р. полтавські чекісти констатували, що група ПСР, яка існувала у Полтаві й об'єднувалася навколо П. Івановської і О. Селіхової, – «розпилася», у зв'язку з ліквідацією політичного Червоного Хреста та арештом О. Селіхової за самовільну, без відома губвідділу ДПУ, поїздки до Харкова [4, 84, 96]. В іншому документі чекісти зауважували: «З виявленням і вилученням справ Полтавського Комітету ПСР (правих), діяльність їх припинилася зовсім» [7, 17зв.]. Отже, ліквідація центру ПСР-івського підпілля у губернському центрі, виявлення компромату на його учасників, а також арешт одного з лідерів есерів – О. Селіхової, мали наслідком викриття і розгром організації ПСР у Полтаві. Останнє призвело до припинення організованої політичної діяльності у місті членів ПСР.

Надалі в аналітично-інформаційній документації губвідділу ДПУ (принаймні, за жовтень 1922 – серпень 1923 рр.) не зафіксовано існування організації чи угруповань ПСР як у Полтаві, так і в повітах Полтавської губ., за винятком окремих, розпорочених Полтавщиною членів ПСР. Останні зовнішньої політичної діяльності не виявляли й були взяті чекістами на негласний облік як «одинаки». Ставлення більшості з них до поточних заходів радянської влади і КП(б)У чекісти ідентифікували як вороже, але приховане, яке есери не виявляли назовні. Зв'язку між окремими членами ПСР помічено не було [4, 84, 96, 109, 130; 8, 3, 18, 34, 63, 100, 123, 147]. При цьому чекісти фіксували неодноразові відвідування П. Івановської есеромаксималістом Є. Могилою і есеромаксималістом С. Простосінським упродовж листопада 1922 – лютого 1923 рр. [4, 84, 130; 8, 3, 18], а також меншовиками

Короленко, Кривинською, Шатуновською у жовтні 1922 р. [4, 103]. Можемо припустити, що це були міжорганізаційні зв'язки на персональному рівні.

Через відсутність освідомлення серед членів ПСР, чекісти продовжували вести за ними зовнішнє спостереження, слідкувати за їх переміщенням, ставити на негласний облік нових членів ПСР, співчуваючих та осіб за підозрою у належності до ПСР як у Полтаві, так і повітах губернії, зокрема й завдяки розробці матеріалів, виявленого в Полтаві архіву ПСР [4, 38,84,96,109,130; 8, 3,18,34,63,100,123]. При цьому працівники Полтавського губвідділу ДПУ вбачали недоліком у роботі з остаточною ліквідації ПСР-івського середовища на Полтавщині саме відсутність внутрішнього освідомлення по ПСР. Останнє не давало їм змоги з'ясувати внутрішню партійну діяльність серед її членів (зокрема в Полтаві), простежити з середини результати своєї роботи, вжити тих чи інших заходів. Усі ж спроби завербувати освідомлювачів по ПСР в Полтаві, залучити деяких діючих освідомлювачів у повітах (Кобеляках, Золотоноші), чи отримати освідомлювачів з центру – ДПУ УСРР, й зв'язати їх з Полтавою були безуспішними [4, 96,109,130; 8, 3,18,34–34зв.,123]. Втім, у квітні 1923 р. чекісти повідомляли, що реєстрація обліку членів ПСР на Полтавщині змінилася на 1 особу, яку було знято з обліку, яка перебувала освідомлювачем. Ймовірно, їм таки вдалося завербувати освідомлювача з котрогось із членів ПСР [8, 63].

Ще одним кроком, спрямованим на досягнення остаточної витіснення есерів з суспільно-політичної арени, було штучне роздмухування руху із саморозпуску ПСР. У зв'язку з цим, чекісти вели роботу щодо підбору потрібних кадрів з есерівського середовища. Зокрема у політзведенні Полтавського губвідділу ДПУ про роботу його 4-ї групи за листопад 1922 р. зазначалося, що чекісти, згідно телеграми з центру – ДПУ УСРР, в якій містилося розпорядження надіслати списки членів ПСР, які могли б засуджувати на з'їзді дії ПСР, – надіслали «нагору» список обліку членів ПСР [4, 106–106зв.]. У додатку до політзведення губвідділу ДПУ за листопад 1922 р. про стан членів ПСР на Полтавщині зазначалося: «Бажано б, щоб на з'їзді членів ПСР були присутніми б із членів ПСР: Олефір, Ляпунов, Каздобін, Александрович і Шамрай» [4, 109]. Більше того полтавські чекісти мали намір використати підготовку до з'їзду для виявлення решти членів ПСР, не зафіксованих до цього, та влиття у сформоване для з'їзду есерівське середовище свого освідомлення. Так, у лютому 1923 р. вони зауважували: «Бажано б було знати прізвище Уповноваженого Ц[ентрального] Б[юро] по скликанню з'їзду ПСР по Полтавщині і чи виїхав такий в Полтаву чи ні, і чи виїде? Так як його приїзд дав би деяку можливість для виявлення всіх членів ПСР, влити в створювану ним групу кол[ишніх] членів ПСР своє освідомлення. Інакше наряд чи вдасться завербувати освідомлення в Полтаві, якщо таке не буде надіслано із ДПУ УСРР» [8, 18].

Однак як видно з документів, задум чекістів завдав невдачі, а в звіті за березень 1923 р. полтавські чекісти повідомляли: «На з'їзді рядових членів ПСР ніхто не виїжджав. Дозвіл влади легального з'їзду ПСР окремим член[а]м здавався невірним. Публікація ж у газеті про хід з'їзду розсіяла цю невіру. Думку членів ПСР з приводу з'їзду не з'ясовано» [8, 34]. У березні й квітні 1923 р. чекісти зазначали, що, після ліквідації об'єднаної есерівської організації синдикалістів і максималістів, всю увагу буде звернуто на ліквідацію (найретельнішу розробку) щодо ПСР [8, 34–34зв.,63]. Отже, вони вкотре не були впевнені у тому, що змогли

остаточно знищити ПСР. Більше того в червні 1923 р. чекісти зафіксували відвідання П. Івановською будинку покойного письменника В. Короленка у Полтаві, мешканця якого були меншовиками. Того ж місяця вона виїхала до Москви (за іншими даними, ще й до Харкова). Чекісти висловили припущення, що ця поїздка використовувалася нею для зв'язку з партійним центром [8, 100,123]. Крім цього, у червні есери з ПСР знову нагадали про себе у Полтаві. Зокрема на підв'їт губсезу було виявлено листівку ПСР, з приводу суду над ЦК ПСР, за підписом типографії Центрального Бюро ПСР [8, 100].

Траплялися й випадки публічної активності есерів. Так, 16 жовтня 1923 р., під час проведення вузлових зборів працівників Полтавської ділянки залізниці, виникли дискусії, в яких виступили два колишні члени партії есерів. Конторник Т. Олейник «вказав на відірваність [проф]спілки від маси, на необхідність скорочення штатів службовців в радушностях, так як туди за час непу налізло багато чужого Рад[янській] владі елемента». У свою чергу, слюсар майстерень І. Штанько вказав на «зрівняння зарплати з усіма виробництвами як легкої, так і важкої індустрії» [12, 51]. Натомість деякі есери вдавалися до практики публікацій у пресі заяви про розрив з ПСР, чим сприяли її дискредитації й деморалізації. Зокрема на Полтавщині, станом на 1 листопада 1923 р., одним із членів ПСР було опубліковано в пресі заяву про вихід із організації та вступ до КП(б)У [7, 143]. Як зауважують дослідники, кампанія публікацій подібних заяв есерами була спланованою акцією ДПУ [2, 62].

Отже, ПСР була одним із об'єктів переслідувань з боку більшовиків, на шляху побудови однопартійної диктатури. На Полтавщині її середовище складало нечисленну групу, представлену, головню, підпільними угрупованням у Полтаві та розпорощеними членами ПСР у повітах. Однак вони не користувалися значним впливом серед населення й не відзначалися особливою активністю, хоча відзначалися ідейністю й критикою більшовицької політики. Водночас їх діяльність була законспірована, через що чекістам було складно завербувати агентів у середовищі есерів. Розгром чекістами політичного Червоного Хреста у Полтаві, який був своєрідним організаційним центром членів ПСР та арешт їхнього активу, призвели до припинення діяльності місцевих членів ПСР.

1. *Архирейський Д., Ченцов В. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1.*
2. *Ветров Р.І., Познанська К.В. Примусове знищення більшовиками партійно-політичної опозиції есерів та меншовиків в Україні 1920–1924 рр. – Дніпродзержинськ, 2013.*
3. *Бабенко Л.Л., Ляхівненко С.М. Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-х рр. – Полтава, 2009.*
4. *Держархів Полтавської обл. (далі – ДАПО). – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 49.*
5. *ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 50.*
6. *ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 74.*
7. *ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 81.*
8. *ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 80.*
9. *Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава. – Спр. 18609-с.*
10. *ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 40.*
11. *ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 43.*
12. *ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 82.*

Statsenko D.V. Socialist Revolutionary Party in Poltava region under conditions of bolshevist dictatorship. In the article are inves-

tigated the activity and quitting from the political stage by the Socialist Revolutionary Party (PSR) rests in Poltava region in the 1922–1923th. There are determined the power repressive mechanisms, which was aimed to its complete destruction.

Key words: Ukrainian Socialist Soviet Republic, Poltava region, Bolsheviks, socialist-revolutionaries, Socialist Revolutionary Party, opposition, repressions, dictatorship.

Ю. В. Лісняк, О. О. Тітіка

МІСЦЕВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ В ДО- ТА ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОДИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

У статті проаналізовано процес перепрофілювання підприємств місцевого промислу на випуск військової продукції, хід та результати евакуації великої частини підприємств галузі, роботу неевакуйованих підприємств для потреб фронту. Узагальнено збитки, завдані галузі війною та окупацією.

Ключові слова: місцева промисловість, економіка України, товари широкого вжитку, евакуація.

Серед найважливіших проблем вітчизняної історії, які потребують подальшого поглибленого й неупередженого дослідження, важливе місце належить проблематиці повоєнного відродження промислового потенціалу України. Адже, незважаючи на те, що історія відбудови промисловості республіки в 1943–1950 рр. одержала доволі широке висвітлення в історіографії, дотепер малодослідженими залишаються чимало її аспектів. Це стосується зокрема історії відбудови тих галузей промислового комплексу республіки, які, хоча й не вважалися базовими для відновлення її потенціалу, але відігравали ключову роль у відродженні всієї економіки. Пояснюється це тим, що увага дослідників зосереджувалася переважно на історії відродження головних галузей важкої промисловості, насамперед, металургійної, вугільної, машинобудівної, енергетичної, хімічної. Втім, поза увагою залишалася, скажімо, місцева промисловість України, оскільки наявна в окремих публікаціях [1] інформація щодо неї мала фрагментарний характер і не відображала її дійсний стан та роль у вирішенні тогочасних економічних і соціальних проблем. Лише в останні роки зроблені перші кроки у справі комплексного дослідження цього сегменту промислового комплексу України [2]. Звідси, метою заявленої публікації є висвітлення питань, пов'язаних з функціонуванням місцевої промисловості України в доокупаційний період Німецько-радянської війни 1941–1945 рр., а також наслідками останньої й окупації для галузі.

У довоєнний період місцева промисловість мала значну питому вагу в загальному балансі економіки України. Вона була сукупністю підприємств, трестів, комбінатів, підпорядкованих Народному комісаріату місцевої промисловості УРСР (створений у вересні 1934 р.) і одночасно (крім підприємств республіканського підпорядкування) місцевим Радам. Підприємства місцевої промисловості, виготовляючи в широкому асортименті продукцію виробничого призначення та товари широкого вжитку, допомагали місцевим органам влади розв'язувати проблеми функціонування місцевого господарства та забезпечення потреб населення. Частина продукції використовували інші галузі промисловості республіки та сама місцева промисловість для свого подальшого розвитку.

На 1941 р. у підпорядкуванні Наркомату місцевої промисловості УРСР перебували 706 підприємств, з них 267 заводів республіканського й обласного підпорядкування та 439 районних та міських промкомбінатів, у складі яких функціонували 1978 цехів, майстерень і виробництв. Упродовж 1939–1941 рр. 56 найбільших заводів місцевої промисловості, які щорічно

виробляли продукції на 235 млн крб., перейшли у підпорядкування наркоматів союзної промисловості [3, 4, 29]. До найбільш технічно оснащених і провідних підприємств галузі належали: Будянський фаянсовий завод, річна потужність якого становила 56 млн одиниць різного посуду; Синельниківський завод «Комінтерн» з потужностями для щорічного виробництва 1500 тис. шт. сокир, 150 тис. шт. осей, 2 млн дюймів терпугів, 100 тис. шт. різного слюсарно-монтажного інструменту, 55 тис. шт. сікаторів, 85 тис. шт. садових ножів та інших товарів широкого вжитку; Дніпропетровський завод «Спартак», який упродовж року виробляв 10 тис. т листового металу, 5300 т лопат, 850 т оцинкованого посуду; обробувальні заводи в Павлограді, Молочанську, Чугуєві та Ніжині, які щорічно поставляли Червоній армії та сільському господарству до 40 тис. возів; галалітовий завод у Дніпропетровську та завод пластмас у Харкові, які щорічно випускали продукції на 36,3 млн крб.; Нижньодніпровський лавово-фарбовий та Криворізький суриканий заводи, які за рік виробляли 920 т білил, 2 тис. т різних фарб, 17 тис. т сурику; Чернігівська музична фабрика та музичний комбінат у Києві, котрі виробляли щорічно 400 тис. духовних музичних інструментів, 1,75 тис. піаніно, 13 тис. гармоній, 16 тис. барабанів, 7,5 тис. скрипок та 37 тис. дитячих музичних інструментів [3, 31–32] та ін.

У передвоєнному 1940 р. підприємства місцевої промисловості республіки виготовили продукції на 664 млн крб. [4, 365], у т.ч.: труб чавунних – 7204 т, листового металу – до 10 тис. т, сільськогосподарських машин – 14 674 шт. (віялок – 1089, соломорізок – 7304, жмихоподрібноначів – 1956, буржорізок – 489, кінних приводів до молотарок – 585 та ін.), запасних частин до тракторів та сільськогосподарських машин – на 5449 тис. крб., гідротурбін – 12 шт., котлів – загальним об'ємом 4131 м³, радіаторів – 2,8 тис. м, ланцюгів для комбайнів – 105,8 тис. м, возів та ходів до них – 35,7 тис. шт., цистерн – 2617 шт. загальним об'ємом 60,3 тис. м³, бочок металевих – 105,6 тис. шт., столових вагів – 54, 5 тис. шт., ліжок – 220 тис. шт., сокир – 698 тис. шт., лопат металевих – 2266 т, гвіздків – 4157 т, пічного литва – 3213 т, замків різних – 1266 тис. шт., металевих ложок та виделок – 1717, 3 тис. шт., фарфорово-фаянсового посуду – 77,3 млн. шт., металевого посуду – 1607 т, гончарного посуду – 267 тис. дкл., струнних інструментів – 474 тис. шт., гармоній та баянів – 30,5 тис. шт., піаніно – 3,6 тис. шт., гудзиків – 432,7 млн шт., олівців – 80 млн шт., пер учнівських – 6995 тис. шт., цегли паленої – 14 млн шт., черепиці – 219 тис. шт., вапна – 3,2 тис. т та багато інших виробів народногосподарського призначення, а також видобули 34,5 тис. т кам'яного вугілля та 46,9 тис. т торфу [5, 5,9–12,94].

Особливо вагомою була роль підприємств місцевої промисловості в економіці непромислових регіонів. Так, наприклад, уся обласна промисловість Житомирщини за 1940 р. дала продукції на 45811 тис. крб., і з них підприємства облмісцевпрому – на 11436,4 тис. крб.; більше виробили лише підприємства обллегпрому – на 19811,9 тис. крб. та облхарчпрому – на 13095,1 тис. крб. [6, 35]. Одночасно підприємства місцевої промисловості обслуговували населення метало-побутовим ремонтом, індошовом, ремонтом одягу та взуття. Ці послуги населенню міст і сіл надавали районні та міські промислові комбінати, поєднуючи цю роботу з виробництвом товарів широкого вжитку та іншої продукції. У 1940 р. ними було надано послуг та вироблено продукції на суму 119,4 млн крб., що становило 18% загальної вартості виробленої галуззю продукції [3, 26]. Крім цього, важливе значення мало те,